

TARİXİN İBRƏT DƏRSLƏRİ

*Tofiq Köçərli, Akademik,
“Elm” qəzeti, iyun, 1996-ci il.*

Müsaibimiz tarix elmləri doktoru, akademik Tofiq Köçərlidir

- Tofiq müəllim, Azərbaycan Respublikası prezidentinin 26 mart 1998-ci il tarixli fərmanı, yə'ni martın 31-nin “Azərbaycanlıların soyqırımı günü” e'lan edilməsi istər bizdə, istərsə də xarici ölkələrdə böyük əks-səda doğurmuşdur. Sizin də 1918-ci ilin martında Bakıda və Azərbaycanın digər bölgələrində baş vermiş bu müdhiş hadisələrə münasibətinizi bilmək bizim üçün çox maraqlı olardı.

- Öncə vurğulamaq istərdim ki, sovet rəsmi siyasətində və həmin siyasətə müvafiq olaraq, sovet elmində hələ 20-ci illərdən başlayaraq 1918-ci il mart hadisələrinə, ümumiyyətlə Azərbaycanın 1917-1920-ci illərdəki siyasi vəziyyətinə, o cümlədən Bakı kommunası adlanan, əslində isə Şaumyan diktaturası olan hakimiyyətə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qeyri-elmi, tarixi həqiqətə zidd təsəvvürlər formalaşmışdı. Həmin təsəvvürlərin əsirlərindən biri də, e'tiraf edirəm, mən olmuşam.

Yaxud götürək 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların tarixi etnik Vətəndən - indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycandan deportasiya edilməsi məsələsini. Onun ağzına bir pudluq qıfil asılmışdı. Kim onu deportasiya, maskasız genosid, Azərbaycan xalqına qarşı cinayət kimi qiymətləndirseydi, yə'qin ki, dilini kəsərdilər.

Şükürlər olsun ki, indi Azərbaycan müstəqillik qazanıb, tariximizi müstəqil tədqiq etmək, tarixi hadisələrə müstəqil qiymət vermək şansı yaranıb. Bu sahədə

Azərbaycan Respublikasının prezidenti H.Əliyev novatorluq, təşəbbüskarlıq, nümunə göstərir.

Respublika Prezidentinin 26 mart tarixli fərmanı, ondan əvvəl imzaladığı deportasiya və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyi haqqında fərmanlar, habelə bir sıra məruzə və çıxışları tarix elməmiz üçün müstəsna əhəmiyyətli sənədlərdir.

Dövri mətbuat, televiziya və radio həmin sənədlərin geniş təbliğ edilməsi sahəsində böyük iş görürlər. Lakin ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri dəhşətli cinayətlər, deportasiya, genosid barədə yazı və söhbətlər bəzən birtərəfli xarakter daşıyır, belə təsəvvür yaranır ki, guya həmişə ermənilər bizi əziblər, biz müqavimətsiz öz dədə-baba torpaqlarımızdan qaçmışıq və i.a. Belə olmamışdır! Biz ermənilər qarşısında aciz qalan xalq olmamışıq. Ümumi planda ermənilər tarix boyu bizim qarşımızda duruş gətirə bilməyiblər. Bunu sübut edən kifayət qədər faktlar vardır.

- Mümkünsə, onlardan bir neçəsini sadalayın.

- Gördüyünüz kimi, M.S.Ordubadinin “Qanlı illər”, M.M.Nəvvabın “1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası” əsərləri və digər kitablar masamın üstündədir. Gəlin onları birgə vərəqləyək. Məsələn, gəlin 1905-ci ildə Qarabağda hadisələrin necə cərəyan etdiyinə fikir verək:

- Ermənilər Xırmancıq adlı kəndə (Cəbrayıl-Qaryagin) 2500 nəfərə qədər silahlı qüvvə toplayıb azərbaycanlıların Arış kəndinə hücum etməyə hazırlaşırlar. Ermənilərin planlarından vaxtında xəbər tutan arışlılar cavab tədbirləri görürlər. “Əsgərlərin böyük komandanı” (çox təəssüf ki, onun adı əsərdə qeyd olunmayıb) atına minərək, əsgərlərə deyir:

- Övladlarım! Mən, hər halda, ermənilərlə müsəlmanların işi bu məqama yetişdirməsinə təəssüflər edirəm. Bununla birlikdə, bu əfsusların bizə, yaxud ermənilərə heç bir fəjdəsi yoxdur. Zira indilik biz onlarla üz-üzə gəlib vuruşmağa məcbur olmuşuq. Bu saatda bizlərə heç bir iş fayda verməz. Yalnız xəncər -

patron köməyə gələr. Bəli! Sülh vaxtı sülh etmək, müharibə vaxtı mərdanəlik göstərmək lazımdır.

... Bizim Xırmancıq daşlarına çilənən qeyrət qanımız heç zaman silinməyəcəkdir. Bizim islamiyyət adını daimi yaşatmaq üçün şəhid olduğumuz övladlarımıza göstərəcəkdir. Əlbəttə, müharibəni buraxıb istəklilə hərəmlər, isti otaqlar ağışında doğransaq, övladlarımız qiyamətə qədər bizə lə'nət deyəcəkdir. Qabağımızdakı Xırmancıq müharibəsini özgə davalara bənzətməyin! Hərəkətsiz durub düşməyə arxa çevirməyin. Ar olsun o əsgərə ki, düşmən xəncərini arfarından qəbul edə. Müharibədə insafınızı itirməyib, silah işlətməyən körpələrə, qoca kişilərə rəhm ediniz!

Körpə uşaqlara, erməni hərəmlərinə heç zaman təhqirlə əl uzadıb, əzab-əziyyət rəva görməyəsiz! O halda kəramətli peyğəmbərimizdən xəcalətli olarıq... Haydı qardaşlar! Düşmən yaxınlaşdı.

Şiddətli döyüşlər getdi. Ermənilər darmadağın edildi (ermənilərin bu müharibədə tələfatları həddindən artıq olsa da, mə'lum edilməyibdir). Azərbaycanlılar nəinki öz kəndlərini qoruya bildilər, hətta əks- hücumla ermənilərin Xırmancıq kəndini də tutdular...

Ermənilərin Şuşada xəyanət və cinayətləri nə ilə nəticələnmişdir? Açaq "Qanlı illər" in 57-ci səhifəsini:

- Avqustun 18-də mə'nən büsbütün darmadağın edilmiş ermənilər müqavimət göstərə bilməyib çoxlu tələfat verdilər. Müsəlmanlar güc gəlib erməni hissələrini aldılar... Bu gün ermənilərin məğlubiyyəti son həddə yetişdi. Bu qələbə anında bir nəfər məscidin minarəsindən: - Camaat! Vay olsun o müsəlmanın halına ki, bu gündə ermənidən bir dinar mal qarət edə və onların namusuna toxunub, müsəlmanların ayaqları altında qalan xanımlarına əl uzada, - deyə çağırış etdi.

Avqustun 19-da ermənilər... son dərəcə qorxaqlıqla, qoyun sürüsü kimi, müsəlmanların qabağından qaçıb, kazarmalara pənah aparmağı özlərinə qənimət sayırdılar. Bu gün müsəlmanlardan dörd qat artıq olan müsəlləh ermənilər

əksəriyyətlə biyabanlara dağılmağa başlamışdılar. Heybətli Hayıstan gəncləri dörd qatar patron əllərində, beşaçılan çiyində, kazarmada saldatların çarpayıları altına soxulub, bir dəqiqəlik həyatı o müdhiş sıxıntıdan üstün tuturdular. O gün erməni bölüklərinin hamısı qaçıb gizlənmiş, səngərlərdə yalnız qaçmağa qadir olmayan beş-on nəfər qoca qoymuşdular. Zira, komandanlar qocalara və körpə cocuqlara qarşı silah işlətməməyi müsəlmanlara qabaqcadan tövsiyyə etmişdilər.

Həmin gün qubernator durbinlə döyüşlərdən birinə baxırmış. Azərbaycanlıların erməni səngərlərinə daxil olaraq onları gülləbaran etdiyini görəndə qubernator əl-ələ vurub təəccüblə demişdi:

- Bu hünər heç yarıda da olmayıb. Heç bir nizam görməyən bir millətin (çarizm azərbaycanlıları əsgərliyə çağırırdı -T.K.) belə bir hünər göstərərək səngərlər tutması çox qəribədir.

Qubernator və erməni arximandriti məscidin həyətinə gəlirlər. Arximandrit yalvarır:

- Amandır, müsəlmanlar! Şuşada ermənilər müqəssir olsalar da, daha erməni qalmadı. İndi bir ovuc əlsiz-ayaqsız erməni qalıbdır, onlara rəhm ediniz.

Arximandrit ağlaya-ağlaya sülh təklif etdi...

Bu, M.M.Nəvvabın şəhadətidir.

Gətirdiyim bu misallar xalqımızın qəhrəmanlıq, şücaət və qorxmazlıq salnaməsi olmaqla yanaşı, həm də azərbaycanlıların mərhəmətliliyi, humanizmi və rəhmliliyi haqqında himndir. Çox vacibdir ki, bunlar unudulmasın, ideoloji işimizdə gərəyimiz olsun.

Bəs 1918-1920-ci illərdə Qarabağda vəziyyət necə olmuşdur?

Qısaca deyək: erməni separatçılarının Dağlıq Qarabağ azərbaycanlılarını üstələmək, sıxışdırmaq cəhdləri, Ermənistanın Dağlıq Qarabağı və Zəngəzuru Azərbaycandan qoparıb ayırmaq planları puç olmuşdur. 1919-cu ilin yayında Şuşada erməni liderləri həbs olunub, Azərbaycan hüdudlarından sürgün edildilər. 1920-ci il martın axırlarında daşnaklar Dağlıq Qarabağda silahlı

antiazərbaycan qiyamı qaldırdılar. Hətta Əsgəranı tutub, Şuşa ilə əlaqəni də kəsə bildilər. Qarabağ və bütün Azərbaycan üçün olduqca təhlükəli vəziyyət yarandı. Gənc Azərbaycan milli ordusu nəyə qadir olduğunu göstərdi. Ordu hissələri istə'dadlı sərkərdə, general Səlimovun komandanlığı altında qiyamçıları darmadağın etdilər. Minlərlə erməni yaraqlısı (erməni mənbələrinə görə, 30 min nəfər) məhv edildi.

Başqa bölgələrdəki vəziyyətə nəzər salaq.

1905-ci ilin mayında ermənilər "Naxçıvanda büsbütün məğlub olaraq, milli tarixlərinin səhifələrinə qara bir xətt çəkildilər". Ermənilər "Naxçıvanın intiqamını" İrəvanda almağa çalışdılar.

1905-ci ilin 31 iyununda erməni quldurları İrəvan şəhərinin yaxınlığındakı Qırxbulaq mahalının 20 evdən ibarət olan Gözəcik kəndinə basqın edirlər. Silahsız azərbaycanlılar kəndi tərk etmək məcburiyyətində qalırlar. Bu an kəndin ağası Hümmət bəy Hüseynzadə şəhərə köçdüyündən, kənddə böyük qalan Novruz Kazım adlı ağsaqqal uca bir yerə qalxıb deyir:

- Oğlanlar, hara qaçırırsınız? İstəyirsiniz ki, bu qaçmaqla bizi - Qafqaz müsəlmanlarını başqa millətlərin yanında başısağrı edəsiniz?! Xeyr! Bunların qabağından qaçdıqca daha da cür'ətli olub, bizə və bizim ailəmizə heç bir əsrdə insanlara rəva görülməmiş hörmətsizliklər yetirəcəklər.

Məgər, bunlar haman ermənilər deyil ki, bir il əvvəl mən barmağıma hərəkət verəndə az qalırdılar Qırxbulaq mahalından çıxıb qaçsınlar. İndi sizə nə olubdur ki, aciz arvadlara qoşulub ... bunların qabağından qaçırırsınız? Siz qaçırınsızsa, qaçın! Mən tənha bu erməni alaylarının qarşısında müdafiə mövqeyində durub can verəcəyəm.

Müsəlmanlar! Hər millət gərəkdir ki, öz mə'n və heysiyyətinə layiq bir tərzdə dünyadan getsin.

... Bilirsiniz ki, bizim bu məzaristanımızda yatan babalarımızın sümükləri yandırıldıqdan sonra ONLARIN MƏZARLARI YERİNDƏ ERMƏNİSTAN

TƏŞKİL EDİLƏCƏKDİR (bunları böyük hərflərlə biz verdik). Mən axirətdə məs'ul olmamaq üçün müdafiəyə qalxıb, qüvvəm çatdığı qədər çalışacağam.

Ermənilər Novruz KİŞİNİ nişan alırlar. Qohumları onu xilas etməyə gəlsələr də, düşmənin çoxluğundan qeyrətli qocanı qurtarmaq mümkün olmur. O, qoşalülə tufəngi ilə evinə yaxınlaşan ermənilərdən birini öldürür, qalanı geri çəkilir. Az sonra ermənilər yenidən basqın edirlər. Novruz KİŞİ bu dəfə də bir erməni öldürür. Nəhayət, gülləsi qurtaran Novruz KİŞİ həyəcanlı halda tufənginə saçma doldurarkən ermənilər hücum edir, onu diri əsir alırlar və min cəfa və əziyyətlərdən sonra onun başını kəsirlər. Qatillər Novruz KİŞİNİN başını: - Min beş yüz müsəlman sərkərdəsinin başıdır, - deyə əvvəlcə Aleksandropol, sonra isə Bakı şəhərinə göndərirlər.

Novruz KİŞİNİN qeyrəti, göstərdiyi qəhrəmanlıqla əlaqədar olaraq “Qanlı illər”in 1991-ci il nəşrinin redaktoru Nəsib Azər M.S.Ordubadiyə xitabən çox sərrast yazıb: “Əfv et məni, ey ustad! Əlimi saxlaya bilmədim.

O vaxt ağalarımız ağa, bəylərimiz bəy olsaydı, satqınlıq edib xalqı başsız qoymasaydılar, çox məsələlər onda həll olunar, bu günə qalmazdı... Ağa sözünü KİŞİ ilə əvəz etdim, həm də KİŞİNİ böyük hərflərlə yazdım.

Ey xalqımızın torpaq, yurd üstündə şəhid getmiş mərd oğlu! Qoy sənin itgin düşmüş məzarın nurla dolsun. Amin!”

Nəsib Azərin “Amin”inə qoşularaq, Nəsib Azərin lə'nətini və digər mərəzlərimizi M.S.Ordubadinin qələmə aldığı başqa bir faktla nəzərə çatdırmaq:

- 1905-ci il mayın 31-də Şeyxül-islam Tiflisdən İrəvana gəldi. Sülh və barışıq e'lan olundu. Şeyxül-islam İrəvan ə'yanları və rəisləri ilə görüşdü. Bu məclisdə hər duran qubernatorun yanına getməyə və sair milli işlərə başçı seçildikdə, “öz qəbilə başçısını qabağa çəkib, heç bir işə yaramadığı halda, camaata başçı, rəis etmək” istədi. Bu vəziyyəti müşahidə edən Şeyxül-islam nifrətlə dedi: “Camaat! Biz bu şəhərə gəlmişik iki ədavətli milləti barışdırıb sülh edək, nəinki rəhbərlik və firqəbazlıq üstündə çəkişən ə'yanları! Eyb olsun İrəvan ə'yanlarına, eyb ..”

M.S.Ordubadi bu əhvalata öz münasibətini kəskin şəkildə bildirmişdi: “İrəvan ə’yanları hələ də babalarından qalan “özlərindən razı qalma” xəstəliyinə tutulmuşdular. Ermənilər bunları məhv etmək xəyalında olanda bunlar da quru bəylik iddiasında idilər. Babalarının tarix səhifələrində buraxdıqları fənalıqları yaşadan və uzun müddət qoruyub saxlayan heyvanlara ar olsun!”

Bu gün necə də aktual səslənir! Şeyxül-islamın ittiham-iradı, Ordubadinin irad-ittihamı!

Can verən ananın başı üstündə övladlarqovğa etməzlər, - deyiblər. Ancaq min təəssüflər olsun ki, hətta anamız Azərbaycanın ən ağır günlərində - Xocalı, Şuşa faciələrində də “övladların qovğası”, rəhbərlik və firqəbazlıq üstə çəkişmə sönmədi.

İlahi, görəsən, bu gün də davam edən və daha da qızıışan həmin çəkişmə qədər, hakimiyyətpərəstlik və mənəbpərəstlik ehtirası qədər, “hər yetənin” və “hər ötənin” Azərbaycan Prezidenti olmaq eşqinə mübtəla olması qədər xalqımızı min bəlalara düşar edən, çoxdan həsrətində olduğumuz müstəqilliyimizə, tərəqqimizə, milli birliyimizə düşmən kəsilən başqa bir dəhşətli və dağıdığı qüvvə varmı?!

İndi də qayıdaq 1918-1920-ci illərə.

Naxçıvanlıların və Ermənistan azərbaycanlılarının o illərdə göstərdikləri qəhrəmanlığa heyran olmamaq mümkün deyildir. Onlar misilsiz çətinliklərə, tə’qiblərə, müsibətlərə sinə gərərək, milli ləyaqəti uca tutdular, diz çökmədilər. Bu haqda tək-cə bir sənədi - Ermənistanın birinci baş naziri Kazaçnunun yazdığını misal gətirək. O, 1923-cü ildə e’tiraf edib:

“Müsəlman Naxçıvanı və Şərurunda, ... müsəlman rayonlarında inzibati tadbirlərlə qayda-qanun yarada bilmədik, silaha əl atmağa, qoşun yeritməyə, dağıtmağa və qırğın törətməyə məcbur olduq. Vedibasar, Şərur, Naxçıvan kimi mühüm yerlərdə öz hakimiyyətimizi hətta silah gücünə qura bilmədik, məğlub olduq və geri çəkildik”.

Ata-babalarımız belə KİŞİLƏR olublar, belə qeyrət, ləyaqət sahibi olublar!
Ermənilərə belə dağ çəkiblər!

- Tofiq müəllim, söhbətimizin axırında Sizin “Elm” qəzetinə ürək sözlərinizi eşitmək istərdik.

- İstərdim ki, qəzetiniz əldən-ələ gəzsın. Oxucu onun hər nömrəsini səbirsizliklə gözləsin.

Sözümü Napoleon Bonapartın bir fikri ilə tamamlamaq istərdim. Sarbon universitetinin rektoru ilə söhbətdə o demişdi ki, dünya iki qüvvə ilə - qılınc və ağılla idarə olunur. O, yə'ni Napoleon, belə qənaətə gəlmişdi ki, nəticə e'tibarı ilə ağıl qılınca qalib gəlir.

Elmin qüdrəti və zəfəri şəksizdir.

- Maraqlı və ətraflı müsahibəyə görə qəzetimizin kollektivi adından Sizə öz dərin təşəkkürümü bildirirəm.

- Sağ olun!

Müsahibəni aparırdı

Əbülfəz Əzizli